

קדיש יתומה

(תגובה לתגובתו של הרב נריה גוטל - צהר ח')

לאשת נעורי, שקבעה נתיים לתורה ולתפילה
ולבנותי, שאמרו קדיש לעילוי נשמתה

א. המאמר והתגובה

בגיליון ח' של 'צהר', נתפרסם מאמרו של ד"ר יואל וולוולסקי "קדיש יתומה", ובצמוד לו מאמר תגובה של הרב נריה גוטל. התגובה הייתה כפולה באורכה מן המאמר עצמו (7 עמודים מאמר, 17 עמודים תגובה!).

עיקר דבריו של ד"ר וולוולסקי הם, כי רבות העדויות על כך שנשים וילדות אומרות קדיש, ויש לאמץ נהלים אלה, ולהתיר לבנות לומר קדיש. זאת על פי העיקרון שקבע הרב אהרן סולובייצ'יק, כי:

אם הרבנים החרדים ימנעו אישה מלומר קדיש במקום שישנה אפשרות שע"י זה תתרבה ההשפעה של הרבנים השמרנים [הקונסרבטיבים] והרפורמים, אז אסור למנוע בת מלומר קדיש. (עמ' 19 במאמר וולוולסקי)

תגובתו החריפה של הרב נריה גוטל פותחת בטענה עקרונית: מאמרו של ד"ר וולוולסקי היה צריך לבחון את הנושא משלוש זוויות: מקורות ההלכה, ההלכה למעשה, מדיניות הלכתית. ועל כך תמה הרב גוטל שהחלק הראשון, דיון במקורות ההלכה, חסר במאמרו של וולוולסקי. ועוד טוען הרב גוטל, כי וולוולסקי:

עשה מבחר אקלקטי של מובאות, תוך שהוא טורח טרחה של ממש שלא להביא את שלא נוח היה לו להביא... וכך לא ייעשה.

הרב גוטל מוכיח לאורך ארבעה עמודים כי אין ספק שמעיקר הדין לא הייתה מניעה לאישה לומר קדיש יתום, שכן כמובן גם היא שייכת בקידוש השם. אם כך נשאלת השאלה: אם מובן וידוע כי על פי דין אין מניעה לבת לומר קדיש, מה טעם צריך וולולסקי להתחיל את מאמרו בסקירה מפורטת לדבר ברור וידוע? אכן, אין מניעה לבנות לומר קדיש, ולכן הדיון מתחיל בשלב השני מהשלבים שהציב הרב גוטל: ההלכה למעשה והמדיניות של ההלכה.

ב. המדרון החלקלק

הרב גוטל מציין כי על פי דין אין מניעה לבת לומר קדיש, וכל ההתנגדות נובעת לא מסיבות הלכתיות, אלא מסיבות טקטיות (עמ' 37). הוא גם מתאר את המדרון החלקלק שאנו עלולים להתדרדר בו (עמ' 25), והוא מצייר את העתיד לבוא עלינו אם בנות תאמרנה קדיש. תבוא עלינו:

מתקפה כוללת; כזו שמשנה נוסחי תפילה [שלא עשני אישה] ונוהגיה [הקפות], הליכות צניעות [כיסוי ראש] ולבוש [מכנסיים], מילה [ביטול מציצה, ילדי יהודי הנשוי לנכרית], גיור [בלא קבלה ממשית של מצוות], ועוד. ואני שואל: מה הקשר בין אמירת קדיש לבין גיור ללא קבלת עול מצוות? כיצד יגרום האחד את השני? מדוע להתייחס לאישה הרוצה לומר קדיש על הוריה, כעל איום על יסודות היהדות? היא רוצה זאת, לא כדי לגרות את הגברים, ולא כדי לחזק את התנועה הקונסרבטיבית או הרפורמית. היא רוצה זו פשוט - כדי להביע בכך את אבלה, ולכבד את הוריה. זה, ותו לא, ותו לא!

אמת נכון, המדרון החלקלק מאיים עלינו. לא מדרון אחד - שני מדרונות מאיימים עלינו. על הראשון כתב הרב אהרן סולובייצ'יק:

אם הרבנים החרדים ימנעו אשה מלומר קדיש במקום שישנה אפשרות שעל ידי זה תתרבה ההשפעה של הרבנים השמרנים והרפורמים, אז אסור למנוע בת מלומר קדיש. (עוד ישראל יוסף בני חי, ל"ב, מובא במאמרו של וולולסקי, עמ' 19)

הנה המדרון החלקלק: אם אתה אוסר את המותר, סופך מתיר את האסור. טוען הרב גוטל (עמ' 27) כי הצלחת החסימה של הזרמים הרפורמיים לארץ ישראל היא תוצאה של טקטיקה שונה של מאבק. תמה על עצמך: הרי הרפורמים לא באו לארץ, מפני שמחקו את ציון וירושלים מתודעתם. החילוניות בארץ שורשיה באתאיזם של העליות הציוניות. האמנם רבנים הם שעצרו את הרפורמים? עכשיו הגיעה התנועה הרפורמית לארץ. הם צוברים כוח. הם מכים בנו. הרפורמים יושבים במועצות הדתיות מכוח פסיקת בג"צ, תכניות הרדיו ה"דתיות" נאלצות להשמיע גם "רבנים" רפורמיים. היכן כאן טקטיקה? היכן

כאן מלחמה? היכן כאן הצלחה?

אבל יש מדרון חלקלק אחר המאיים עלינו, ואנו כבר באמצעיתו. הנה הוא:

- א. שרה שנייר הקימה את תנועת בית יעקב בניגוד לרצון הרבנים.
- ב. בכל בית ספר לומדים אנגלית למרות החרם של רבני הישוב הישן.
- ג. בכל בית ספר לומדים לימודי חול למרות החרם של רבני הישוב הישן.
- ד. נשים בוחרות למרות התנגדותו של הרב קוק.
- ה. רוב הציבור חוגג בת מצווה לבנות; דבר שלפני עשרים שנה היה פסול ומגונה.
- ו. טוענות רבניות פועלות בבתי הדין הרבניים, למרות התנגדות הרבנות הראשית.
- ז. אלפי בנות לומדות גמרא, למרות "כל המלמד בתו תורה" וכו'.
- ח. בתי דין רבניים פוסקים חלוקה שווה של רכוש בני הזוג, למרות דין נכסי מלוג ונכסי צאן ברזל.
- ט. בתי דין רבניים פוסקים חלוקה שווה של הירושה בין הבנים והבנות, למרות דיני הירושה שבתורה.

הפריטים הראשונים שברשימה - כבר נשכח מלב שבאו לקהל בעקבות מאבק, והם פשוט גם בעולם החרדי. האחרונים הנם עדיין במאבק ציבורי, שסופו נראה לעין. הנה המדרון החלקלק: אם מסיבות "טקטיות" יאסרו על בנות לומר קדיש, מתוך אי התחשבות בצערן, הן תידחפנה, כמו שכתב הרב סולוביצ'ק, היישר לזרועות התנועות הקונסרבטיביות. **הטקטיקה** ההלכתית הזאת, ספק תצלח, קרוב לוודאי שתיכשל. ההלכה היא הקובעת, ועל פיה יישק כל דבר.

ג. השינוי במעמד האישה

טוען הרב גוטל: דבריו של ד"ר וולולסקי הם יבוא מארה"ב, ואילו אנו נקיים מלחצים כאלה. מדוע סבור הרב גוטל כי רצונה של אישה לקחת חלק בעבודת הא-להים **על פי ההלכה** הוא רצון "מיובא"? מדוע רצונה לומר קדיש לעילוי נשמת הוריה הוא רצון "מיובא"? מדוע לערב את התנועות הפמיניסטיות האמריקאיות עם הרצון האמיתי של בנות ונשים להשתתף בעבודת ה' **ככל שההלכה מתירה זאת**? האם סבור הרב גוטל כי רצון של בנות ללמוד לימודים גבוהים גם הוא מקורו בתנועות הפמיניסטיות, וכי גם רצון זה הוא איום על היהדות? קידום הנשים בהשכלה ובתפקידים ציבוריים הביא בעקבותיו, כצפוי, רצון ליתר שיתוף בעבודת ה'. מדוע לחנוק רצון זה?

כדי להביא את דבריו של וולולסקי עד לאבסורד, שם הכותב בפיו מה שלא אמר (עמ' 27): וכי מעתה ואילך כל היתומות יאמרו קדיש, מעולם לא שמענו אפילו בסיפורים שבמאמר הנ"ל, שזו הייתה דרכם הלכתחילית של אותם גדולים לציבור בכללו,

שמכאן ואילך כשם שנשים שבעזרה עונות עם הקהל 'אמן יהא שמיא רבה', כך
יאמרו כל היתומות את הקדיש עם היתומים שזו חובתם. לא מיניה ולא מקצתיה.

קראתי וחזרתי וקראתי את מאמרו של וולולסקי, ולא מצאתי בו שמץ מדברים אלה. איך
אפשר לחייב את כל הבנות לומר קדיש, כאשר הן פטורות מתפילה בציבור? ומי יעלה על
דעתו לחייב חובה כזו, כאשר ההלכה פטרה אותן בגלל חובות הבית המוטלות עליהן?
המאמר מדבר על **זכות** לומר קדיש, כאשר האישה בבית הכנסת. את כל היתר הוסיף הרב
גוטל כדי להביא את הדברים לאבסורד.

זאת ועוד: הרב גוטל מצטט (בעמ' 18) את הרב עובדיה יוסף, הכותב שאישה תברך ברכת
הגומל בבית הכנסת, כי

אין יצר הרע מצוי לשעה קלה כזאת... ובפרט בזמן הזה שהנשים רגילות לצאת
לשוק בין האנשים... במקום השראת שכינה לא חששו חכמים להרהור.
כדי לעקר את דברי הרב עובדיה יוסף אלה, שינה את הצעתו של וולולסקי לחובת קדיש
בכל התפילות, ועל ידי כך ביטל את עניין האקראי והארעי.

ואמנם הביא את הדברים לאבסורד. הוא מזכיר תלמיד חכם חשוב (עמ' 34) המוכן
לשקול להתיר לנשים להתעטף בטלית גדול בתפילתן, אך זאת רק אחר שילבשו
תחילה, משך כשנה, טלית קטן.

והרב גוטל מוסיף על דבריו של אותו תלמיד חכם, ומונה רשימת "מצוות", והתנאים שהוא
מתנה כדי לשקול להתיר להן לעשותם:

אם שרות צבאי - גם מילואים. אם טלית גדול - גם קטן. אם קבלת עדות - אזי גם
חובת עדות. אם אמירת קדיש - אזי תפילה קבועה בציבור.

ואני שואל: ומדוע לא תתנה קבלת תענית בה"ב בתפילה בציבור במשך שנה שלמה? ותרשה
לאכול "גלאט" רק למי שלא ידבר לשון הרע? זאת ועוד: האם שאלת את הנשים אם הן
מוכנות ל"עסקת חבילה": קבלת עדות וחובת עדות?! אני משוכנע שרוב רובן של הנשים
יסכימו לעסקה שהצעת. אתה עדיין עומד אחריה?

אני מסוגל להסביר (אם כי בקושי) את חוסר הסימטרייה במעמד האישה והאיש בבית
הכנסת. אני מסוגל להסביר (אם כי בקושי רב) את חוסר הסימטרייה בין בעל שבגד באשתו,
ובין אישה שבגדה בבעלה. אני מסוגל להסביר (אם כי בקושי רב עד מאוד) מדוע היום,
למרות שחכמים תיקנו כתובה כדי שלא יקל בעיניו להוציאה - רוב רובן של הנשים המתגרשות
מוותרות על כל רכושן ובלבד שיקבלו גט, בשל העובדה שהן אינן יכולות לחיות עם בן זוג
לפני הגירושין מבלי להיפגע קשות, והבעל יכול להרשות זאת לעצמו. אבל אינני יכול להסביר
באופן רציונאלי, מדוע כיום, כאשר שליש מן השופטים הן נשים, ומחצית עורכי הדין במגזר
הציבורי הן נשים, ושליש מן הרופאים, ורבע מן החוקרים באוניברסיטאות, ואפילו בחוג

לתלמוד - מדוע נשים פסולות לעדות. יש לי תשובה קצרה ולא מתחכמת: כך גזר הקב"ה. איני מבין, אבל אני מציית.

ד. ציטוט פוסקים באופן סלקטיבי

הרב גוטל מאשים את וולוולסקי כי הוא בוחר את קטעי ההלכה באופן סלקטיבי. גם הרב גוטל עשה כן. הוא השמיט מן הדיון את הפסיקה העדכנית של אחד מגדולי הפוסקים של דורנו, הרב וולדנברג. ולא בכדי: הוא אינו יכול להסביר פסיקה זו, ועל כן העדיף להתעלם ממנה. הנה דבריו (שו"ת ציץ אליעזר חי"ד סי' ז):

ובאלף למטה... כותב, **דבזה"ז דשכיח פריצותא**, אין לעשות כן... כי **קרוב שתכווין לבסומי קלא. ואמרינן 'זמרון נשי ועני גברי - פריצותא'...** יבוא האיש השומע לידי הרהור, והרהורי עבירה קשין מעבירה.

הרב וולדנברג מוסיף ומצטט את בן איש חי, על אדם שצווה שבתו תאמר אחריו קדיש: והשיב דלא אריך למעבד הכי, וצריך למחות בידה, כי איכא מזה חשש תקלה דילמדו בזה שתאמר קדיש גם בתפלה שהוא קדיש דחיובא וכו' עיי"ש.

הרב ולדנברג מבסס את איסור הבת לומר קדיש על שני מקורות: הרב אפרים זלמן מרגליות, גליציה, בתחילת המאה ה-19, הכותב כי "בזמננו", שהפריצות רבה, אישה שתאמר קדיש, תתכוון "לבסס את קולה" - לשיר, ומקור שני: בן איש חי, בבגדאד, בסוף המאה ה-19, החושש שאם נשים תאמרנה קדיש, לא תדענה להבחין בין קדיש יתום לקדיש שהוא חלק מן התפילה. דברי ה"בן איש חי" מעניינים מזווית אחרת. הוא חי בחברה בה נשים אינן יודעות קרוא וכתוב, ולא תדענה להבחין בין קדיש יתום לקדיש אחר. האמנם אפשר להחיל דברים אלה על ימינו?

אם נסכם את השיטות לאסור קדיש יתומה, נמצא כי שלוש הן הסיבות:
א. בגלל גירוי יצר הרע.

ב. בגלל שהנשים לא תדענה להבדיל בין קדיש לקדיש.

ג. מדרון חלקלק (ניסוח מודרני של דברי "חוות יאיר" שלא לקלקל את המנהגים).

לא בכדי התעלם הרב גוטל משתי השיטות הראשונות. אם נאמץ את השיטה של היצר הרע, לא רק קדיש היתומה יופסק, אלא כל המורות לבנים תצטרכנה להתפטר, כל עורכות הדין, היועצות, הרופאות, האחיות, המרצות, הזבניות, הפקידות והעיתונאיות. מקצועות שנשים מחזיקות בהן - יבוטלו. כדי שלא להתמודד עם התמוטטות סדרי חברה אלה, בחר הרב גוטל לעסוק ב"מדרון החלקלק" - שהינו כחומר ביד היוצר: ברצונו יאריך, ברצונו יקצר. ומדוע הדיון מתמקד דווקא באישה? ומה בדבר רבנים המלמדים בנות? אני זוכר רק מאמר אחד, של "שחר בן שרים" (=הרב שלמה ברנשטיין, מפקח על הוראת תושב"ע בעבר), שהעלה

ב"שמעתין" את השאלה של גברים המלמדים נשים. הסיבה פשוטה: במאה ה-19 בנות לא למדו, והאפשרות היחידה שהן תשמענה את קולן ברבים, היה כאשר רצו לומר קדיש. בינתיים "השתנו הטבעים החברתיים", כניסוחו היפה של הרב גוטל בספרו; אבל הדיון ההלכתי נשאר כבעבר, בתחום של אמירת "יתגדל ויתקדש שמיא רבא". כל היתר הופעל בלא דיון הלכתי מסודר. החיים חזקים, ו"בזמן הזה הנשים רגילות לצאת לשוק בין האנשים", כדברי הרב עובדיה יוסף. הנשים הראשונות שיצאו "לשוק בין האנשים" לא קיבלו היתר לכך; אבל כאשר הייתה זו תופעה חברתית נפוצה - התייחסה ההלכה לכך כאל עובדת חיים. הנושא היחיד שנשאר חסום בפני הנשים נשאר הקדיש, שם המשיכו לצטט את פוסקי הדור הקודם.

הרב גוטל מגייס לעזרתו את תשובתו של הרב עוזיאל, ומציין כי גם רבנים ספרדים אוסרים על בנות לומר קדיש. (אבל דווקא הרב עובדיה יוסף התיר לברך "הגומל"!): עיון בדברי הרב עוזיאל מעלה שאלות קשות. הוא כותב כי הקדיש הוא על יסוד מה שאמרו רז"ל:

ברא מזכה אבא... הבן היא המשך צורתו האישית של האב במעשיו ודבורו ובמילוי מקומו בקרב הצבור... וזה סודו של הקדיש עצמו, וזהו גם טעמו של אמירת הקדיש על ידי בניו שהם ממשיכים את צורתו ופעולותיו... ודבר זה כמובן אינו מתמלא אלא על ידי הבנים, שהם מצטרפים לעדה מישראל, ולא על ידי הבנות.

דברים אלה מבטלים גם את אמירת הקדיש של בן על אמו! האמנם לזאת התכוון הרב עוזיאל?

זאת ועוד. אי אפשר לאחוז את החבל בשני קצותיו - לומר כי הקדיש הוא דבר עלום, שאין לדעת מה השפעתו, ולכן הבנות יכולות במקום לומר קדיש להנציח את הוריהן "באוהלי תורה שיש בהם תלמידים לומדי ומלמדי תורה" (הרב עוזיאל), ובמקביל להשקיע מאמץ לשכנע בנים לומר קדיש - דבר שאנו רואים אותו בכל יום.

ה. האמנם ציטט וולולסקי באופן מסולף?

הרב גוטל מאשים את וולולסקי בהטעיה. "האם ניתן שלא לראות בצורת 'ציטוט' החלקי והמגמתי של ד"ר וולולסקי את הדברים, פחות מהטעיה בעליל" - שואל הרב גוטל. דברים אלה ראויים שייבדקו.

אתיחס לוויכוח ביניהם בשאלה על עמדתו של הרב פיינשטיין לאמירת קדיש על ידי בנות. וולולסקי מצטט שורות אלה:

והנה בכל הדורות נהגו שלפעמים היתה נכנסת אשה ענייה לבית המדרש לקבל צדקה, או אבלה לומר קדיש.

טוען הרב גוטל כי אמנם כתב זאת הרב פיינשטיין, אבל עם תוספת 'פעוטה' אשר 'נשמטה'

מן המאמר: "וההלכה למעשה בעניין זה צריכה עיון ותלויה בהרבה עניינים?"
ושואל הרב גוטל:

האם מכאן יש מקום להסיק שדעתו נוחה מכך?!... האם לא מוכח מלשונו שדעתו דווקא אינה נוחה מכך, וכי מעשה כזה דווקא אינו נוח לו, וכי הוא "צריך עיון ותלוי בהרבה עניינים".

כדי להכריע מי סילף את דברי הרב פיינשטיין יש לקרוא את הקטע בהקשרו. נושא הדיון, כפי שציין הרב גוטל על נכונה, הוא אם יש צורך להקים מחיצה בבית כנסת בגלל אשה אחת. וכך כותב הרב פיינשטיין (אגרות משה חלק ח"ה סי')::

...צריך לבאר עד כמה נשים אין צריך מחיצה. כגון בבית אבל, או בבית מדרש שמתפללים שם בימי חול ובמנחה בשבת, שאין שם מחיצה, האם מותר להניח שכמה נשים יכנסו וישבו בסוף החדר. והנה בכל הדורות נהגו שלפעמים היתה נכנסת אשה ענייה לבית המדרש לקבל צדקה, או אבלה לומר קדיש, **וההלכה למעשה בעניין זה צריכה עיון ותלויה בהרבה עניינים**. ומכל מקום נראה שבבית מדרש שבכל שבת תרצה אפילו אשה אחת לבוא למנחה בקביעות, שאין להקל להתפלל בלא מחיצה, ורק באקראי אפשר להתיר.

כלפי מה אמורים דברי הגרמ"פ "וההלכה למעשה בעניין זה צריכה עיון ותלויה בהרבה עניינים"? כלפי המשפט הקודם לו, על אישה הנכנסת לומר קדיש, או כלפי הנושא כולו: לפני כמה נשים צריך לעשות מחיצה? המשך הדברים מוכיח את צדקת וולוולסקי: הנושא הוא מחיצה, ולא קדיש יתומה! בדקתי את הדבר הרב שבתאי רפפורט, שערך את כתבי הגרמ"פ, והוא אישר את פירושי. בנוסף לזה שמענו עדויות מאנשים שונים, שנוכחו באמירת קדיש על ידי נשים בבית הכנסת של ר' משה פיינשטיין.

סיכום

השאלה אינה בפרט ההלכתי, אלא בגישה הכוללת. אל האשה. כחברה שוות זכויות במעמדה כלפי א-להים ואנשים. קל להרבות באיסורים, להגדיל בחששות, ולראות את האישה כמקור כל פיתוי ותאוה. אבל אי אפשר לחיות בחברה כשלנו, בה האישה תופסת מקום שווה, ובכל הקשור לעבודת ה' להשאירה בצד.

סיפור ביניים: נוכחתי פעם ביום עיון, שהיו בו מרצים אחדים, ובהם נחמה ליבוביץ. ההרצאות התקיימו בבית כנסת, והנשים התרכזו בעזרת נשים, ושמעו את ההרצאות אחרי וילון. כאשר הגיעה תורה של נחמה להרצות, אמרו לה: בואי לכאן, ותרצי ממקום הדרשן, ליד ארון הקודש. השיבה נחמה: רציתם נפרד, יהיה נפרד. והרצתה את הרצאתה מעזרת הנשים, וכל הגברים חשו פעם אחת את שהנשים חשות בכל שבת: שמעו הרצאה דרך וילון אטום המונע ריכוז והקשבה.

ועוד סיפור: בתחילת דרכי בהוראה ריכזתי את לימודי הקודש בבית הספר התיכון חורב בירושלים. שאלתי את הרב מן ההר ז"ל, מה יכול אני לעשות כדי שתפילת הבנות תהיה דומה ככל שניתן לתפילה בבית כנסת. תשובתו הייתה: תקראו בתורה.

על כן השאלה היא לאן אתה חותר: לתת לנשים דרך להשתלב בעבודת הא-להים, כשם שהם משתלבות בכל תחומי החיים; לתת לנשים אפשרות **הלכתית** לגיטימית לבטא את צערן בשעת אבלן, ולומר קדיש, או שאתה מחפש דרך לחסום ביטוי צער זה, מחשש "מדרון חלקלק" שאין איש יודע אם אמת הוא אם דמיון.

אין חולק על כך שבנוסף לפסק ההלכה הצרוף קיימת גם פסיקה של "טקטיקה הלכתית". בכל הדורות גזרו חכמים גזרות שלא בתחום ההלכה, ואפילו למחירי הדגים והביצים הגיעו. במקרה שלנו השאלה איננה סמכותם של חכמים לגזור גזרות טקטיות, אלא באיזו גישה טקטית ננקוט: בזו של הרב וולדנברג, או בזו של הרב סולובייציק? מי משתי הגישות תקרב את הבריות ליהדות ולשמירת המצוות?

מול המדרון החלקלק של הרב גוטל הציב הרב אהרון סולובייציק מדרון חלקלק אחר: אם תאסור את המותר, סופך מתיר את האסור. מדרון חלקלק זה הוא המעודד לפרוץ את גדר ההלכה: אם אוסרים דברים מותרים, משמע שאיסורי ההלכה אינם מוגדרים ואינם מוחלטים, אלא נתונים להרגשותיו (הפוליטיות-חברתיות) של הפוסק. אם כך, אומרות הנשים הקונסרבטיביות, גם לנו יש רגשות.

כדי למנוע מצב זה, יש להיענות למשאלות הלב של נשים **במסגרת ההלכה**, ולשקול מהו המסלול המתאים לימינו.

הרב גוטל מוכן שנשים תאמרנה לפעמים קדיש, אבל הוא רוצה שהן תעשינה זאת תוך רגשות אשמה כשהן מוקפות מבטי פליאה. ואילו אני רוצה שנשים המחליטות לומר קדיש תרגשנה שהן עושות מעשה טוב וראוי, וכל רואיהם יכירו כי הם זרע ברך ה'. והאמת והשלום אהבו.

* **תשובת הרב גוטל:** בשל הוראתם של חז"ל (אבות ב, ד) "אל תדון את חברך עד שתגיע למקומו"; ובשל העובדה שגם אחר שעברתי בדקדקנות בין בתרי תגובת ידידי ד"ר י' איזנברג, לא מצאתי בו שום חידוש הלכתי, וכל עיקר אמירתו אינה אלא חברתית - עליה זה אומר בכה וזה בכה ומכלל סברה לא יצאנו. לפיכך - על אף ששם בפי דברים שלא כתבתי, לא אמרתי, אפילו לא חשבתי - עם זאת בשל כל אלה, לעת עתה, קנצין למילי. וראה מאמרי 'על הליכות המבקר, המבוקר והבוקרת' (המעין, ניסן תשנ"ח - לח, ג).